International Journal of Applied Research 2016; 2(10): 750-753

International Journal of Applied Research

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 5.2
IJAR 2016; 2(10): 750-753
www.allresearchjournal.com
Received: 22-08-2016
Accepted: 26-09-2016

बैकुण्ठबिहारी
पाली, नैवतपुर, पटना, बिहार, भारत

Corresponding Author:
बैकुण्ठबिहारी
पाली, नैवतपुर, पटना, बिहार, भारत

भट्टिकाव्याकारी भट्टि

बैकुण्ठबिहारी

प्रस्तावना:

महाकाव्यानां क्षेत्रे भारवेरनन्तरं महाकविभट्टेर्नाम आयाति। भट्टभूमवदयमपि वैयाकरणकविरस्ति। सौराष्ट्रप्रदेशस्य सुसम्पन्नाया: 'वलभी'ति नामधेयाया नगर्या: श्रीधरसेनेति नामधेयस्य नरेशस्य शासनकाल एव महाकविभट्टिमहोदयेन 'रावणवध' (भट्टिकाव्य)इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य रचना विहिता। स्वकीयमहाकाव्यग्रन्थस्य पुष्पिकायां तेन स्वाश्रयदातुश्रीधरसेनस्य प्रजावत्सलत्वं तस्याश्रये च स्वीयकाव्यग्रन्थरचनाया अपि वर्णनं विहितम्। तद्यथा-

काव्यमिदं विहितं [1] मया वलभ्यां श्रीधरसेनपालितायाम्।
कीर्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य क्षेमकर: क्षिपतो यत: प्रजानाम्।।

अद्यावधि समुपलब्धेषु शिलालेखेषु 'श्रीधरसेन'नाम्ना चतुर्णां राज्ञां सत्ताया: सङ्केत उपलभ्यते, येष्वेक: शिलालेख: 326 वैक्रमाब्दीय उपलभ्यते। [2] अनेन ज्ञायते यद् वलभीराज्यकालस्याऽऽरम्भोऽस्मिन्नेव काले जात:। द्वितीयश्रीधरसेन नाम्नोपलब्धशिलालेखे 'भट्टि' नामधेयाय कस्मैचिद्विदुषे भूमिदानस्य वर्णनमस्ति। अयमेव श्रीधरसेन: भट्टेराश्रयदाता प्रशंसकश्चाऽऽसीदस्य समयश्च षष्ठशतकस्योत्तरार्द्धत: सप्तमशतकारम्भ आसीदिति कृत्वा भट्टे: समय: षष्ठशतकोत्तरार्द्धत: सप्तमशतकारम्भो मन्तव्य इति श्रीसेठकन्हैयालालपोद्दारमहोदयमतम्। [3]

महाकविभट्टे: कालविषयेऽनेकानि मतानि प्रसिद्धानि। वलभनगर्यां श्रीधरसेननामानश्चत्वारो राजान: समभूवन्। तेषां काल: सं. 550 वैक्रमाब्दात् 705 वैक्रमाब्दं यावत् स्वीक्रियते। एतेषु कस्य श्रीधरसेनस्य काले भट्टिकाव्यं लिखितमिति कथनस्तु दुष्करमेव। भागवृत्तिव्याख्याकारस्य श्रीसृष्टिधरस्य वचनानुसारेण भागवृत्ते: प्रणयनमपि बलभ्या: कस्यचित् श्रीधरसेनाम्नो नरेन्द्रस्य काले जातम्।

श्रीपण्डियुधिष्ठिरमीमांसकमहोदयानां मतानुसारेण भागवृत्ते: प्रणयनं चतुर्थश्रीधरकाले (सं. 702-705 वै.), भट्टिकाव्यस्य च प्रणयनं तृतीयश्रीधरसेनस्य काले (सं. 660-677 वै.) जातम्। 'संस्कृत कवि दर्शन' इति ग्रन्थस्य प्रणेत्रा डॉ. भोलाशङ्करव्यासमहोदयेन भट्टिकाव्यस्य रचना द्वितीयश्रीधरसेनस्य काले स्वीकृता, तत्समयश्च 610 ई. 615 ई. (667 वै. 672 वै.) सूचित:। द्वितीयश्रीधरसेनस्य काल: प्राय: 628 वै. 646 वै. (571 ई. 580 ई.) स्वीक्रियते। अत: प्रतीयते यदनवधानतया डॉ. व्यासमहोदयेन 'तृतीयश्रीधरसेन' पाठस्य स्थाने 'द्वितीयश्रीधरसेन' इति लिखितं भवेत्। अतो महाकविभट्टे: काल5 तृतीयश्रीधरसेनस्य काले अर्थात् सं. 660 वैक्रमाब्दत: 677 वैक्रमाब्दं यावत् (610 ईशवीयत: 615 ईशवीयं यावत्) स्वीकर्त्तव्य:।

भट्टिकाव्यस्यान्तिमेन श्लोकेन ज्ञायते यत् महाकविर्भट्टिर्गुर्जरप्रदेशान्तर्गताया: वलभीनगर्या: वास्तव्य आसीत्। भट्टिकाव्यस्य सुप्रसिद्धजयमङ्गलाटीकाकारमतानुसारेण महाकविभट्टे: पितुर्नाम श्रीवामीति, किन्तु भट्टिचन्द्रिकाप्रणेतु: श्रीविद्याविनोदस्य मतानुसारेण तन्नाम श्रीधरस्वामीति। सम्भवत: श्रीस्वामीतिनाम 'श्रीधरस्वामी'ति नाम्न एकदेशि वर्तते, अतो महाकविभट्टे: पितुर्नाम 'श्रीधरस्वामी'त्येव युक्तम्प्रतीयते।

केषाञ्चिदैतिहासिकानां विदुषाम्मतमस्ति यन्महाकविर्भट्टिरयं द्वितीयश्रीधरसेनस्य राजपुत्राणां गुरुरासीत्तेषां च शिक्षार्थमेव काव्यमय्यां भाषायां सः स्वीयव्याकरणशास्त्रपरकं भट्टिमहाकाव्यं प्रणिनाय। [4]

भट्टिकाव्यप्रणेतुर्नाम् : भट्टिकाव्यस्य प्रणेतुर्वास्तविवं नाम किमासीदिति विषये विद्वत्सु पर्याप्तं वैमत्यमवलोक्यते। जटीश्वर-जयदेव-जयमङ्गलेत्येतैस्त्रिभिर्नामभिर्व्यवहृतेन विदुषा स्वीय 'जयमङ्गला' टीकायाः प्रारम्भे लिखितम्-

'लक्ष्यं लक्षणं चोभयमेकत्र प्रदर्शयितुं श्रीस्वामिसुनुः कविर्भट्टिनामा रामकथाश्रयमहाकाव्यं चकार।'

एतदनुसारेण कवेर्नाम भट्टिरस्ति। अन्ये प्रायः सर्वे टीकाकाराः भट्टिकाव्यस्य रचयितुर्नाम 'भर्तृहरि'रिति स्वीकुर्वन्ति। तथा हि-

1. भर्तृहरिकाव्यदीकाप्रणेत्रा श्रीजयमङ्गलमहोदयेनोक्तम्-
   'कविकुलकृतिकैरवकरहाटः श्रीभर्तृहरिः कविर्भट्टिकाव्यं चिकीर्षुः।' [5]
2. श्रीकन्दर्पशर्मणोक्तम्-
   अत्र तावन्महामहोपाध्यायश्रीभर्तृहरिकविना शब्दकाव्ययोर्लक्षणलक्षितानि..........'। [6]
3. 'भट्टिचन्द्रिका' ग्रन्थप्रणेत्रा श्रीविद्याविनोदेनोक्तम्-
   'अत्र कविना श्रीधरस्वामिप्रसूनुना भर्तृहरिणा सर्गबन्धो महाकाव्यलक्षणसूचनाय ....।' [7]
4. 'व्याख्यासार'नाम्न्याः टीकाया अज्ञातनाम्ना लेखकेनोक्तम्-
   'अथाशेषविशेषेण बलान व्युत्पिपादयिषुः श्रीमद्भर्तृहरिकृतस्य रामायणानुयायि- भट्टव्याख्याग्रन्थस्य ....।' [8]
5. 'भट्टिबोधिनी' टीकाप्रणेत्रा श्रीहरिहरेणोक्तम्-
   'परिवृढ्यन् भर्तृहरिः काव्यप्रसङ्गेन ....।'
6. मल्लिनाथोऽपि भट्टिकाव्यं भर्तृहरेः कृतित्वेन स्वीकरोति। अनेकैर्गन्थकारैर्भट्टिकाव्यं 'भर्तृकाव्य' नाम्ना समुद्धृतम्।

तथाहि-

7. पञ्चपाद्युणादिवृर्त्तिकारेण श्रीश्वेतवनवासिनोक्तम्-

(क) 'तथा च भर्तृकाव्ये [9] प्रयोगः- भुवनहितच्छलेन (भट्टि. 1.1) इति।

(ख) 'तथा च भर्तृकाव्ये [10] प्रयोगः- सम्प्राप्यतीरं तमसापगायाः गङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धिभाजः (भट्टि. 3.39) इति।'

श्रीपण्डितयुधिष्ठिरमीमांसकमहोदयाः भट्टिकाव्यप्रणेतुर्नाम 'भर्तृहरि'रित्येव स्वीकुर्वन्ति। एवमात्र 'भर्तृ'रूपात् 'भट्टि' इति प्राकृतरूपं कल्पयित्वा भर्तृहरिभट्टिकाव्योरभेदः साधितः। एवमेव चतुशताब्दीशेषभागस्य एव मन्दसौरसूर्यमन्दिरे वत्सभट्टिशब्दोल्लेखात् प्रो. मजुमदारप्रभृतय ऐतिहासिकाः मन्दसौरप्रशस्तिरचयितुर्वत्सभट्टितः भट्टिकवेरसम्बन्धं योजयित्वा भट्टिकाव्यकारं गुप्तकालीनं साधयन्ति। किन्तु सम्प्रत्येतासां भ्रान्तिपूर्णधारणानां सर्वथा निराकरणं जातम्। [11] डॉ. हल्ट्स महोदयेन भ्रान्तीनामेतासां पूर्णरूपेण प्रत्याख्यानं विहितम्।

महाकविकालिदासादरभ्य भट्टिं यावत् काव्यपरम्परायाः वैशिष्ट्यानि विभिन्नताश्च विश्लेषयता डॉ. भोलाशङ्करव्यासमहोदयेनोक्तम् यद् भारविकवौ कालिदासोत्तरकाव्यस्य पाण्डित्यप्रदर्शनप्रवृत्तेः, कलात्मकसौष्ठवस्य चैकः पक्षो दृश्यते, भट्टिकवौ चाऽपरः। भारविर्मूलतः कविः, यः स्वकाव्यं विद्वद्भिरुच्यनुरूपं प्रणयति, किन्तु, भट्टिर्मूलतो वैयाकरणोऽलङ्कारशास्त्री चाऽस्ति, यो व्याकरणस्याऽलङ्कारशास्त्रस्य च सिद्धान्तान् व्युत्पित्सूनां सुकुमारमतीनां राजपुत्राणां भाविकाव्यमार्गं पथिकानाञ्च कृते काव्यव्याजेन निबध्नाति। भारविभट्टिमहोदययोः काव्यानां लक्ष्यं विभिन्नमस्ति। कालिदासो रसवादी कविः, भारविः कलावादी, अश्वघोषः दार्शनिकोपदेशवादी कविः, भट्टिश्च व्याकरणशास्त्रोपदेशी कविरस्ति। [12]

भट्टिकाव्यस्य वैशिष्ट्यम्

काव्यशास्त्रस्य परम्परायां महाकविर्भट्टिः सर्वाग्रगण्यो मन्यते। अस्य कृतिः 'भट्टिकाव्य' नाम्नैव प्रसिद्धाऽस्ति। अस्याऽपरं नाम 'रावणवधम्' इत्यस्ति। भट्टिकाव्यम् महाकविक्षेमेन्द्रः स्वकीये सुवृत्ततिलके [13] 'काव्यशास्त्र' नाम्ना निरूपयति। तथाहि-

शास्त्रं काव्यं शास्त्रकाव्यं काव्यशास्त्र च भेदतः।
चतुष्प्रकारः प्रसरः सतां सारस्वतो मतः।।
शास्त्रं काव्यविदः प्राहुः सर्वकाव्याङ्गलक्षणम्।
काव्यं विशिष्टशब्दार्थसात्यिसदलङ्कृति।।
शास्त्रकाव्यं चतुर्वर्गणयं सर्वोपदेशकृत्।
भट्टिभौमककाव्यादि काव्यशास्त्रं प्रचक्षते।।

भट्टिमहाकाव्यस्य रचना स्वयं ग्रन्थकारस्य मतानुसारेण श्रीधरसेनस्य राज्यकाले सौराष्ट्रस्य वलभीनगर्यां जाता। [14] गुप्तसाम्राज्यस्य पतने वलभ्याः नरेशाः पण्डितेभ्य आश्रमं दत्तवन्तः।
महाकविभट्टेर्भट्टिकाव्यस्य (रावणवधकाव्यस्य) आधारो वाल्मीकीयरामायणमस्ति। श्रीरामजनमतः श्रीरामराज्याभिषेकपर्यन्तस्य रामायणकथा भट्टिर्द्वाविंशतिकीर्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य क्षेमकरः क्षिपतो यतः प्रजानाम्।
सर्गेषु निबद्धवान्। भट्टेरुद्देश्यं काव्यस्येतिवृत्ते विशेषेणावधानं नास्ति, किन्तु तदीयं मुख्यमुद्देश्यमस्ति व्याकरणसम्मतानां शुद्धप्रयोगाणां निदर्शनम्। महाकविना एते द्वाविंशतिमिताः सर्गाश्चतुर्षु काण्डेषु विभक्तः:- प्रकीर्णकाण्ड-अधिकारकाण्डप्रसन्नकाण्ड-तिङन्तकाण्डभेदात्।
तत्र पूर्वपञ्चसर्गाः प्रकीर्णकाण्डनाम्ना प्रसिद्धाः। काण्डेऽस्मिन् श्रीरामजन्मतः श्रीरामप्रवाससीताहरणपर्यन्ता कथा वर्णिताऽस्ति। व्याकरणशास्त्रनियमदृष्ट्या पूर्वे चत्वारः सर्गाः योजनाबद्धा न सन्ति, भागेऽस्मिन्, प्रसन्नकाण्डे च भट्टेः कवित्वशक्तेरुत्तमः परिचय उपलभ्यते।
षष्ठ-सप्तमाऽष्टम-नवमसर्गा अधिकारकण्डिनाम्ना प्रख्याताः। एतेषु चतुर्षु सर्गेषु सुग्रीवाभिषेक-सीतान्वेषणाऽशोकवनिकाभङ्ग-मारुतिसंयमादिवृत्त

वर्णितमस्ति। अधिकारकाण्डे प्रामुख्येन क्रियाणां प्रयोगविषयकनियमानां विवरणं प्रस्तुतम्।

तृतीये प्रसन्नकाण्डे च दशम-एकादश-द्वादश-त्रयोदशसर्गाः समाविशन्ति। तत्र दशमसर्गे शब्दालङ्काराणामर्थालङ्काराणाञ्च सोदाहरणं स्पष्टीकरणमस्ति। एकादशद्वादशसर्गयोः क्रमशो माधुर्यभाविकयोर्विवेचनमस्ति। त्रयोदशे सर्गे भाषासमाभिधेयश्लेषभेदस्य प्रदर्शनमस्ति।

चतुर्थतिङन्तकाण्डे संस्कृतव्याकरणस्य वैदिकांशवर्जितानां लौकिकनवलङ्काराणां निरूपणमस्ति। अत्रैव प्रसङ्गे चतुर्दशसर्गादारभ्य द्वाविंशतिसर्गं यावदेकैकस्मिन् सर्गे एकैकस्य लकारस्य प्रायोगिकं दिग्दर्शनमस्ति।

पुरा सर्वेऽपि व्याकरणशास्त्रमधीयानाः वटवः पाणिनीयाटककल्पं प्रकीर्णाऽधिकारप्रसन्नतिङन्तकाण्डेति काण्डचतुष्टयात्मकं वटवः पाणिनीयाष्टककल्पं प्रकीर्णाऽधिकारप्रसन्नतिङन्तकाण्डेति काण्डचतुष्टयात्मकं प्रसादगुणगुम्फितं छन्दोऽलङ्कारध्वनिकोशपूर्णं भट्टिमहाकाव्यमधीत्य महावैयाकरणाः महाकवयश्च भवन्ति स्म। काव्यशास्त्रमिदं बहूपयोगि माङ्गलिकं श्रीरामकथाऽमृतप्लावितं पाणिनीय-व्याकरणशिक्षया सहैव साहित्यादिराजनीति शिक्षकभूतं विराजतेतराम्। उक्तञ्च भट्टिकाव्यमहत्त्वविषये श्रीपण्डितगोपालशास्त्रिदर्शनकेशरि महाभागैः-

> योऽपाययत् पाणिनिशब्दवारिधेः पदामृतं रामकथाऽऽप्लुतं कविः।
> सोऽयं महाशाब्दिकभट्टिकाव्यकृत् सदाऽभिवन्द्यः कविभिश्च शाब्दिकैः।।
> व्याकृत्या कोशवृत्ताभ्यामङ्कृत्या रसेन च।
> पञ्चकेनान्वितं भव्यं भट्टिकाव्यं विराजते।।
> व्याकृतेश्चषके पेयं रामराजकथामृतम्।
> राजनीतिसमाजादिशिक्षासम्भृतमुत्तमम्।।

महाकाव्यशास्त्रेऽस्मिन् सर्वाभ्यर्हितः प्रसादो गुणोऽस्ति, वैदर्भी च रीतिः। वाल्मीकीयरामायणवदेव रावणवधोत्तरमयोध्यायां श्रीरामस्य परावर्तनं विवृतं विद्यते। अत्र मध्ये-मध्ये लक्ष्यदृष्ट्या द्वितीयसर्गे शरद्वर्णनमेकादशे च प्रभातवर्णनं सर्वकाव्यातिशायि वर्तते। दशमसर्गतस्त्रयोदशसर्गावधि प्रसन्नकाण्डे यमकादि भाषासमालङ्कारान्तं साधुकाव्यच्छटोच्छ्वलनं लक्ष्यते। द्वादशे निरुपमं राजनीतिनिरूपणं परिशीलनीयं मर्मज्ञैः।

भट्टिकाव्यस्य टीकाकाराः

काव्यग्रन्थानां टीकाकाररूपेण मल्लिनाथः प्रसिद्धः। तेन भट्टिकाव्यस्याऽपि टीका प्रणीता। मल्लिनाथस्य कालः सं. 1264 वैक्रमाब्दात् पूर्वं यावत् स्वीकर्तुं शक्यते।

सं. 1229 वैक्रमाब्दपूर्वजातेन श्रीजटीश्वरजयदेवजयमङ्गलनामाभिधेयविदुषा भट्टिकाव्यस्य 'जयमङ्गला'नाम्नी व्याख्या प्रणीता। इयं व्याख्या पाणिनीयव्याकरणानुसारिणी वर्तते।

उपर्युक्तजयमङ्गलभिन्नेन जयमङ्गलनामाभिधेयविदुषा भट्टिकाव्यस्य 'जयमङ्गला' नाम्नी टीका प्रणीता। अस्या हस्तलेखो लन्दननगरस्थे इण्डिया ऑफिससंग्रहे उपलभ्यते।[15] वृत्तेरारम्भे लिखितम्-

> 'तनुते जयमङ्गलः कृतीनिजनामाभिधभट्टिटिप्पणीम्'।

वृत्तेरन्ते लिखितम्-

> 'इति भर्तृहरिकाव्यदीपिकायां जयमङ्गलाख्यायां ....।'

केनचिदज्ञातनामाभिधेयविदुषा 'व्याख्यासार' नाम्नी व्याख्या प्रणीता। मद्रासराजकीयहस्तलेखसंग्रहे ग्रन्थोऽयं 'भट्टिकाव्यस्थूलव्याख्यासार' नाम्ना निर्दिष्टोऽस्ति।[16]

वारेन्द्रवंशसम्भूतेन श्रीनयनानन्दचक्रवर्तिशिष्येण श्रीरामचन्द्रशर्मनामाभिधेयविदुषा भट्टिकाव्यस्य 'भट्टिचन्द्रिका' नाम्नी व्याख्या प्रणीता। ग्रन्थारम्भस्य पाठोऽधोलिखितोऽस्ति-

> वन्दे दूर्वादलश्यामं रामं राजीवलोचनम्।
> जानकीलक्ष्मणोपेतं भक्त्याभीष्टफलप्रदम्।।
> नत्वा तातपदद्वन्द्वं ज्ञात्वा ग्रन्थकृदाशयम्।
> विद्याविनोदः कुरुते टीकां श्रीभट्टिचन्द्रिकाम्।।

श्रीकन्दर्पशर्मनामाभिधेयविदुषा सौपद्मप्रक्रियानुसारेण भट्टिकाव्यस्य टीका प्रणीता। ग्रन्थारम्भे तेन लिखितम्-

> सौपद्मानां प्रीयते भट्टिकाव्ये टीकां धीरकन्दर्पशर्मा।
> ....।।
> विद्यासागरटीकायां कातन्त्रप्रक्रिया यतः।
> सुपद्मप्रक्रिया तस्मात् तस्मादेव प्रणीयते।।

श्रीमच्छ्रीकान्तपण्डितात्मजश्रीपुण्डरीकाक्षविद्यासागरभट्टाचार्यनामाभिदेयविदुषा भट्टिकाव्यस्य कातन्त्र-कलापव्याकरणानुसारिणी 'कलापदीपिका' नाम्नी व्याख्या प्रणीता। तथा चोक्तम् ग्रन्थान्ते-

> इति महामहोपाध्यायश्रीमच्छ्रीकान्तपण्डितदात्मजश्रीपुण्डरीका-
> क्षविद्यासागरभट्टाचार्यकृतायां भट्टिटीकायां कलापदीपिकायां .....।।

श्रीहरिहराचार्येण भट्टिकाव्यस्य 'भट्टिबोधिनी' नाम्नी व्याख्या प्रणीता। ग्रन्थारम्भे तेनोक्तम्-

> नत्वा रामपदद्वन्द्वपरविन्दभवच्छिदम्।
> द्विजो हरिहराचार्यः कुरुते भट्टिबोधिनीम्।।

श्रीभरतसेनेन मुग्धबोधप्रक्रियानुसारिणी भट्टिकाव्यस्यैका टीका प्रणीता।

संदर्भ

1. भट्टकाव्यम्, ;रावणवध्म्द्ध 22.35
2. दि कलेक्टेड वर्क्स ऑपफ भण्डारकर, वाल्यूम– 3, पृ. 228
3. सेठ कन्हैयालाल पोद्दारः संस्कृत साहित्य का इतिहास, भाग–1, पृ. 106 ;1938द्ध।
4. डॉ. भोलाशघङ्करव्यास– संस्कृत कवि दर्शन, पृ.सं. 142
5. इण्डिया ऑपिफस लाइब्रेरी सूचीपत्रा, भाग–1, ख. – 2, संख्या 921–922 ।
6. इण्डिया ऑपिफस लाइब्रेरी सूचीपत्रा, भाग–1, ख. – 2, संख्या 921 से आगे।
7. मद्रास राजकीय हस्तलेखसंग्रह, सूचीपत्रा, भाग–9, पृ.सं. 7662, संख्या– 5712
8. मद्रास राजकीय हस्तलेखसंग्रह, सूचीपत्रा, भाग–9, पृ.सं. 7661, संख्या– 5710
9. उणादि– 2.80, पृ. 83
10. उणादि– 3.1, पृ. 126
11. कीथ : हिष्ट्री ऑपफ संस्कृत लिटरेचर, पृ. 175–177
12. डा. भोलाशघङ्करव्या : संस्कृतकवि दर्शन, पृ. 140
13. क्षेमेन्द्र– सुवृत्ततिलक– 3.2, 3,4
14. काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां श्रीध्रसेननरेन्द्रपालितायाम्।
15. इण्डिया ऑपिफस, लन्दन सूचीपत्रा, भाग– 1, खण्ड–2, संख्या– 921
16. द्रष्टव्य– मद्रास राजकीय हस्तलेख संग्रह, सूचीपत्रा, भाग–9, पृ. 7661, सं. 5710